

only economic, but also social and political relations. The article examines basic socio-economic, political, legal and other pre-conditions and factors which influenced the process of formation and development of the shadow economy in Ukraine in 1991–2004. Basic reasons, tendencies, features and consequences of formation of the shadow sector of economy in post-Soviet Ukraine are analyzed from the historical point of view.

Key words: Ukraine, transitional period, market reforms, shadow economy, shadow capital, economic crime, corruption, shadow politics.

СЕРГЕЙ АЛЕКСЕЕВ

г. Краматорск

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ (1991–2004 гг.): ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Проблема тенизации экономики Украины была одной из сложнейших социально-экономических проблем переходного периода к рыночной экономике. Процессы тенизации охватили не только экономические, но и социальные и политические отношения. В статье рассмотрены основные социально-экономические, политические, правовые и другие предпосылки и факторы, которые влияли на процесс формирования и развития теневой экономики в Украине в 1991–2004 годах. С исторической точки зрения проанализированы основные причины, тенденции, особенности и последствия формирования теневого сектора экономики в постсоветской Украине.

Ключевые слова: Украина, переходный период, рыночные реформы, теневая экономика, теневой капитал, экономическая преступность, коррупция, теневая политика.

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2017

УДК 94(477)35.073.6:316.485.22-058.232.6"1923/29"

СВЯТОСЛАВ ДАНИЛЕНКО

м. Київ

ovd@ua.fm

ОПІР СЕЛЯН ПОДАТКОВОМУ ТИСКУ В УРСР 1923–1929 рр.

Висвітлюється особливості опору селян податковому тиску, форми протесту і їх динаміку розвитку. Показано кількість скарг, клопотань, які надходили від різних соціальних груп, співвідношення поданих та задоволених заяв платників податку. Виявлено причини радикалізації соціально-політичних настроїв селян, викликаних комбінованим поєднанням єдиного сільськогосподарського податку, самообкладання, впровадження так званого індивідуального порядку оподаткування заможних груп селян.

Ключові слова: податок, опір селян, форми опору, податковий тиск, податкова система, радянська влада, УСРР, експертники, заможні селяни.

В історіографії селянського руху опору, якщо порівняти радянську наукову школу з сучасним історіографічним дискурсом, маємо два протилежних концептуальних підходи: класово-формаційний і теорії тоталітаризму. Представники першого зосереджувалися на проблемах класової боротьби, тобто висвітлення антифеодального, антикапіталістичного руху опору селян, а після перемоги більшовицького жовтневого перевороту – на різних формах контрреволюційних збройних повс-

тань («махновщина», «антоновщина» тощо). Прихильники теорії тоталітаризму схиляються до інших крайнощів: дослідження карально-репресивних методів придушення селянського опору більшовизації соціально-економічних основ функціонування класичного села.

На початку ХХІ ст. почав формуватися своєрідний нейтрально-ліберальний напрям вивчення проблем соціально-економічних відносин в українському селі 1920-х рр. Термін

«нейтрально-ліберальний» означає відносне подолання класово-формаційного підходу, уникнення відверто ідеологічної тематики (класова боротьба, соціальні конфлікти, протистояння тощо), зосередження уваги істориків на основах приватного та кооперативного підприємництва селянських господарств [7], кліометричних методах вивчення соціально-економічних явищ у сільському господарстві періоду непу [11], громадському самоуправлінні в селах УСРР [4], особливостях страхування селянського майна [5]. Податки, податкова політика та система оподаткування селян згадується у них дотично, ілюстративно, але без виразного класового принципу.

Опір селян податковому тиску розглядається нами з позиції історизму, відтак його форми і динаміка висвітлюються об'єктивно у хронологічній послідовності їх виникнення та піднесення і спаду. Об'єктом дослідження є соціально-політичні настрої селян в умовах фінансово-економічної політики радянської влади, а предметом – ставлення селян до податкової політики.

Науковим завданням є вивчення послідовності форм внутрішнього протесту, а з іншого боку виявлення реальних соціальних відносин між селянами та з органами влади. Соціальні настрої, які набрали форми протесту, були чутливими індикаторами відносин між владою та селянським соціумом, тому рух опору селян розглядається саме під таким кутом зору, а не просто через наявність пасивних та активних форм. Вони засвідчували позицію селян, їх ставлення до економічної політики влади.

Ставлення селян до системи єдиного сільськогосподарського податку, а він перебуває у центрі інтелектуальної уваги, відбувалося на рівні конкретного господаря, селянського двору, земельної громади, соціально-майнових груп. Термін «ставлення» лінгвістично нейтральний, хоча означає структурно-функціональну взаємодію, позицію сторін, суб'єктних відносин влади і платників податку. Через них трансформувалися взаємини селян і радянської влади, соціально-класові пріоритети, основи економічної політики. Їх концентрованим виразником стала грошова повинність селян у формі адміністративного

оподаткування. Стає зрозумілим висловлювання М. І. Калініна про те, що «історія податкової політики радянської влади» є однією із сторін «взаємин між робітничим класом і селянством» [3, 5]. Вони не обмежувались соціально-класовими стосунками, які видавалися доволі опосередкованими, а стосувалися щоденного протистояння на рівні сільських податкових комісій, фінінспекторів, фінансових відділів райвиконкомів. Український письменник Остап Вишня (П. М. Губенко), друкуючи саркастичні фейлетони на сторінках газети «Радянське село» у 1926–1929 рр., дуже майстерно іронізував з податкової політики на селі. Переповідаючи обставини оподаткування у с. Смирнівка Созівського району Харківщини, митець промовляв словами голови сільради І. Палішка: «Щоб усі, мовляв, знали, які іноді бувають незвичайні й веселі податки держави» [8]. Система «підходящинського» податку в українському селі, про яку писав видатний літератор, зумовила складну палітру соціально-політичних настроїв селян. Рефлексії мали різні форми прояву, вирізняючись інтенсивністю обурення.

Статистичний вимір податкового тягара піддається обліку, зафіксованому у відсотках стягнення податку до суми оподаткування і валового продукту селянського двору. Застосовуючи визначення «ставлення», ми концентруємо пізнавальний вектор на соціально-політичних та морально-психологічних проявах селян, які мали дієву складову (локальний конфлікт, приховування об'єктів оподаткування, скарги, клопотання, антирадянські заклики, вибухи індивідуального і групового гніву, повстання).

Грошова форма оподаткування, яка вважалася податківцями зручною для селян, співпала з недородом у сільському господарстві 1924–25 р. Експерти зазначали тоді, що «...метеорологічні умови, які склалися у вересні на Україні, не можна визнати достатньо сприятливими» [10, 17]. Селяни втратили тоді 74 млн пудів зернових культур, тобто 87 млн крб. у ціновому еквіваленті, особливо ранніх хлібів [10, 17]. Для господарств окремих округ вони становили від 13 до 21% врожаю, відтак очікуваний валовий збір в Україні не перевищував 994 млн пудів, а його товарна

частина – 345 млн пудів [10, 19]. Прогнозована товарність була дещо перебільшеною. Для внутрішнього споживання селянському господарству необхідно було мати 654 млн пудів зернових культур, з яких насіння посідало 132, відгодівля худоби 185, харчування родин 273 млн пудів [22, арк. 93]. Привертає увагу не напружений хлібофуражний баланс, хоча він був соціальним барометром виживання селянського двору, а грошовий виразник втрат. Він значно перевищував суму сільськогосподарського податку, а його відчував кожен селянин, тому реагував у законний спосіб.

Недорід зернових, який негативно позначився на матеріальних статках селянських господарств, співпав з активною фазою проведення грошової реформи. 6 березня 1924 р. заступник наркома фінансів СРСР М. П. Брюханов наполегливо вимагав збільшення надходжень та «енергійного проведення сільськогосподарського податку» [13, арк. 75], сподіваючись на активізацію товарно-грошових відносин та розширення ринку. Збіг суб'єктивних та об'єктивних факторів ускладнював успішне проведення єдиного сільськогосподарського податку, його уніфікацію у вигляді грошової повинності. Залишки натуральної повинності і грошові зобов'язання за новим податком викликали невдоволення селян. На середину березня 1924 р. до податкових структур Харківщини надійшло 9,5 тис. скарг у зв'язку з «неправильним оподаткуванням», а задовольнили лише 60% клопотань [13, арк. 83]. Губвиконком, відстежуючи настрої селян, констатував: «Ставлення платників усіх груп селянства до сплати сільгосподатку загалом позитивне; місяцями продовжується траплятися і пасивне ставлення, але, як раніше уже зазначалося, з боку маломісних груп, що не мали достатніх засобів для сплати податку, а також серед окремих, хоча і заможних платників, проте маючих схильність відтягувати внесення податку» [13, арк. 66]. Пасивне ставлення «маломісних груп» пояснюється їх жалюгідним матеріальним становищем, відсутністю податкових пільг, які поширювалися тоді лише на селянські родини червоноармійців.

30 серпня 1924 р. нарком фінансів УСРР С. Кузнецов повідомив губфінвідділи про «наплив ходаків з усіх губерній до Харкова», тому запропонував звернутися до преси з

проханням висвітлення порядку подання скарг і клопотань. А вони справді мали масовий характер, тому що 5 вересня голова ВУЦВК Г. І. Петровський надіслав «таємного обіжника» до губвиконкомів. «За останній час, – наголошував він, – значно збільшилась кількість окремих ходаків, що звертаються до Президії ВУЦВК з проханням зменшити, або цілком звільнити їх від єдиного сільськогосподарського податку» [13, арк. 176]. Він не приховував факту «значного збільшення подібних прохань», але вимагав від підлеглих застосування «рішучих заходів» для їх обмеження.

Селяни обрали законні форми соціального протесту – скарги, звернення, клопотання, ухилення від податку та його ігнорування. Вони мали для цього підстави – недорід, тимчасову економічну скруту, відсутність матеріальної і фінансової підтримки з боку держави, приватний тип господарювання. Переважна більшість селян купила землю задовго до жовтневого перевороту 1917 р., тому не сприймала податкового тиску влади, адже не мала від неї належної допомоги. Державні органи, замість пільгового зацікавлення усіх соціальних груп села та зменшення податкового тягаря, вдалася до адміністративно-репресивного тиску. Дивними виглядали поради М. П. Брюханова з Москви. «У першу чергу, – наставляв він 9 квітня 1924 р., – треба буде на час польових робіт зовсім відмовитися від застосування таких заходів, як арешт неплатників, конфіскація майна. Необхідно відкликати виїзні сесії судів» [13, арк. 94]. Стягнення боргів переклали на період між посівною кампанією та жнивими.

Висловлювання номенклатурних посадовців вищого рівня, особливо під грифом «таємно», відтворюють реальну картину податкових справ на місцях, а з іншого боку – ставлення влади до платників податку. 27-вересня 1924 р. С. Кузнецов інформував міжвідомчу комісію (ЕКОСО) про наявність репресивних заходів проти селян. «Заходи репресій у поточну кампанію, – наголошував нарком фінансів, – застосовуються з великою обережністю, зокрема нами запропоновано утримуватись від масового притягнення неоправних платників до судової відповідальності, не застосовувати репресії стосовно

маломіцних господарств і взагалі використовувати право накладання стягнень у розмірах доцільних і відповідних, як податковим вимогам, так і всій політиці щодо селянства» [14, арк. 184]. А 25 січня 1925 р. керівник відділу сільськогосподарського податку В. Зотов повідомив Наркомюст УСРР про «винесення судових вироків» для ухильників податку. Їх засуджували «умовно», тому ВУЦВК ухвалив постанову «Про умовно-дострокове звільнення осіб, які відбували ув'язнення за несплату єдиного сільськогосподарського податку» [14, арк. 43]. Отже державні органи влади застосовували репресії проти платників податку, засвідчуючи наявність системи грошової повинності селян, а з іншого боку їхнє негативне ставлення до радянської системи оподаткування.

Застосування репресивного тиску на платників податку доводить історичний факт його очевидного неприйняття селянами. Адміністративно-примусові заходи стали системним атрибутом функціонування податкової системи в УСРР протягом 1920-рр., яка лише посилювались. Репресивні методи впливу на платників податку (дочасне стягнення кредитів, накладання штрафу, позбавлення пільг, опис майна та його публічний продаж) обговорювалися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 січня 1929 р. [20, арк. 16], тобто посідали один із пріоритетів адміністративного тиску. Його не позбулися до кінця 1920-х рр., надаючи особливого значення в умови так званого «загострення класової боротьби».

Податкові органи збирали статистичні відомості про надходження скарг та клопотань платників податку, які фіксувалися для відповідного реагування, а з іншого боку вивчення соціально-політичних настроїв. Вони надходили до Податкового управління НКФ УСРР, співробітники якого не мали часу на їх системний розгляд. Вони реєстрували кількість скарг за рубриками звітності: надійшло, розглянуто, відмовлено. Наприклад, за кілька тижнів податкової кампанії 1925–26 р. надійшло 338 скарг, з яких 84 задовольнили, а 254 прохачам відмовили. За липень–серпень 1926 р. надійшло 777 заяв від платників податку, а розглянули 423, з яких позитивно вирішили клопотання 102, відмовили 321 особі [15, арк. 61].

Статистика надходження скарг дуже «красномовна», позаяк «червоні» радянські податківці не встигали належним чином розглянути клопотання селян, їх рахунок сягав кількох сотень тисяч у 1928–29 р. Особливо високою амплітудою надходжень вирізнялися осінні місяці, тобто перші терміни стягнення податку. У жовтні–листопаді 1928 р. податківці Київщини задовольнили прохання-скарги 128 тис. платників податку, а відмовили 16 тис. осіб. Відсоток оскаржень виявився значним, а відмов сягав 13%, але за ними стояли люди. Вражає хвиля невдоволення системою оподаткування, яке мало статистичний облік у вигляді розглянутих скарг платників податку. Протягом податкової кампанії 1928–29 р. задоволено скарги 2,1 млн осіб [19, арк. 17], які були платниками податку, або ж від їхнього імені зверталися до радянських фінорганів [19, арк. 17].

Весною 1928 р. загинула від стихійного лиха озимина зернових у селянських господарствах 14 округ УСРР: 8 степових (Дніпропетровська, Запорізька, Криворізька, Зінов'євська, Першотравнева, Одеська, Миколаївська, Херсонська), 6-ти південно-східних (Мелітопольська, Маріупольська, Сталінська, Артемівська, Старобільська, Луганська). Разом загинуло зернових на 3,5 млн. десятинах, що становили 52,3% жита і 87% озимого клину пшениці [12, арк. 5–6]. Зазначені цифри пролунали на засіданні Держплану УСРР, на якому був присутнім В. Зотов. Вирішили надати податкову знижку для господарств, які потерпіли від стихійного лиха. 9 червня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У розпорядилося про зниження ставок сільськогосподарського податку у зазначених округах, визнавши наступну весну найскрутнішим періодом [21, арк. 7]. Він справді настав, тому що селян південно-східних округ уразив локальний голод.

На скрутне соціально-економічне становище та «ліберальний» податковий тиск селяни відреагували хвилею скарг і сотнями тисяч ходаків до урядових кабінетів.

Селяни висловлювали політичні заяви, гнів і ненависть до органів влади, а також пропозиції і застереження. Лунали поради стосовно перегляду об'єктів оподаткування окремих видів худоби, особливо коня, бо «він

у нас, як їдець», скасування податку з сільських ремісників, підвищення ставок для міцних господарств.

Вони зверталися до редакцій газет, сподіваючись на реагування та розслідування їхніх справ. Однак редактори аналізували критичні зауваження селян, складаючи «інформбюлетень листів».

Одночасно з офіційними публікаціями надходили скарги селян, які газети не друкували. У них траплялися нарікання на свавілля членів сільських податкових комісій, внаслідок діяльності яких лише селяни с. Федорівка Зіньківського району Полтавщини надіслали 500 скарг. Вони підкреслювали незаконні дії сільрад, місцевих податківців, сміливо писали до газет, сподіваючись на розголос та порятунк. Однак газета пояснювала селянам лише умови подання скарг, не друкуючи їх тексти. «Скарг та клопотань, що їх подано після місячного строку, не будуть розглядати, крім випадків, коли господарство з важливих причин раніше не змогло подати скарги» [24]. Сільради приймали скарги від селян, згодом передавали до районних податкових комісій, а не до окривконкомів та центральних органів влади у Харкові.

Політично-економічна та карально-репресивна кампанія «наступу на куркуля», яка тривала у 1927–1929 рр., супроводжувалася посиленням класового принципу податкової політики. Дотримуючись його основних складових, радянська влада привнесла до податкової практики специфічні форми оподаткування «заможного-куркульських елементів»: стягнення податку в «індивідуальному порядку» або «експертним оподаткуванням». Їх почали впроваджувати у 1928–1929 рр. Газета «Радянське село» від 30 серпня 1928 р. пояснила селянам мету і завдання «нового закону» про їх оподаткування. «Експертне оподаткування, – наголошувалося в газеті, – це таке оподаткування, що його пристосовують до міцних господарств, які мають прибутку в своєму господарстві нетрудового характеру, прибутку від лихварства, торгівлі тощо» [1]. Керівник відділу єдиного сільськогосподарського податку Податкового управління НКФ УСРР В. Зотов, виконуючи номенклатурно-посадові функції, також виклав своє бачення

експертного оподаткування доходів заможних селян. «Радянська влада запровадила експертне оподаткування для куркульських господарств, – писав він 30 серпня, – і мала на думці допомогти цим трудящому бідняцькому і середняцькому селянству. Але ж зовсім не хотіла перекласти податок на плечі трудових культурних, хоч і заможних господарств» [2]. Отже, судячи з системного застосування класового підходу до оподаткування, державні органи влади свідомо провокували класову боротьбу, а насправді розпочали війну проти заможної частини селянства. Вона мала мотивовану економічну складову: мобілізація фінансових ресурсів сільського населення, ліквідація куркульства і непманів.

Система експертного оподаткування загострила соціально-класове протистояння в українському селі. Необмежені повноваження сільських податкових комісій і сільрад, очолюваних люмпенізованою частиною селянства, перетворили їх почуття соціальної помсти в реальні дії. Восени 1928 р. «експертниками» стали 6 тис. господарств Херсонської округи, а соціально-політичним критерієм для такого таврування були дивовижні ознаки: «одружився на дочці попа, або спекулянта», «бувний хуторянин», «позбавлений права голосу», «господарство досить міцне», «в минулому експлуататор». Заможні селяни скаржились місцевим органам влади «Нас не цікавить сума податку, а питання – чи можна лічити нас куркулями» [16, арк. 117]. Селяни боялися політичного визначення – куркуль, яке означало системне руйнування господарства, розкуркулення, депортацію. Податківці з центрального апарату Наркомфіну не приховували вибіркового підходу до застосування експертного оподаткування, опираючись на ідеологічні засади та класову свідомість. «Іноді доходило до того, – писав В. Зотов, – що господарство оподатковували експертним порядком, мовляв, за те, що хоч воно не має нетрудових прибутків, але не зовсім добре ставиться до радянської влади» [2]. Публічне зізнання «відповідального працівника» Податкового управління Наркомфіну УСРР ще один доказ упередженого ставлення до оподаткування селян за класово-вибіркоким принципом.

Фіскально-грабіжницька сутність експертного оподаткування була очевидною. Заможні селяни відчували її на собі, тому засипали владу скаргами. У листопаді 1928 р. селянин І. Є. Кургуза з с. Цареградівка Домашевського району Первомайської округи скаржився на кількаразове оподаткування його господарства, хоча у нього загинуло від 50 до 100% озимини. «Я не думав писати до газети, – наголошував селянин, – бо твердо вірив, що закон про сільгосподаток, виданий радянською владою ніхто не має права перекручувати» [17, арк. 70]. Однак сам закон став «перекрученням», який дозволяв чинити свавілля. Селянин І. С. Науменко з с. Івангорода Плисківського району Ніжинської округи сам вирахував власний прибуток господарства, тому оскаржував суму податку – 121 крб. з доходу 474 крб. на двір, просив скасувати ярлик «експертника» [17, арк. 65]. Його застосування набуло ознак карально-репресивного методу впливу на заможних селян, примушуючи їх здавати хліб на заготівельні пункти, виконувати грошову повинність.

Невдоволення селян «експертним оподаткуванням» виявилось в адресних скаргах, тобто у клопотаннях до податкових органів щодо його термінового скасування. Класові надбавки сягали інколи 100% подвійної суми податку, але селянин обурювався не лише подвійним оподаткуванням, а насамперед політично-економічним вироком сільради – «лічити експертником». Вони вважали себе лояльними платниками податку, тому зверталися зі скаргами, вимагаючи від влади спростування незаконних рішень сільських податкових комісій та сільрад. Інколи вдавалося досягти справедливості. Наприклад, станом на 1 лютого 1929 р. Чернігівський окрфінвідділ, розглянувши 467 скарг про «неправильне нарахування прибутку в експертному порядку», скасував 332, відхилив 135 прохачам [19, арк. 2].

Селянські листи-скарги, які надходили до органів влади, крім викладу обставин оподаткування, супроводжувалися негативними оцінками їхньої економічної політики. На Поділлі, селяни якого активно виступали проти соціально-економічної політики влади, вирували різні політичні настрої. Селянин с. Анополя Тульчинського району дуже рішуче висловлю-

вав своє невдоволення: «Нехай мені влада голову відрубає, я податки платити не буду, за царя селянам жилося краще, ми таких податків не платили». Обурення висловлювали не лише так звані «куркулі», але і середняки. Так, селянин с. Паташни Бершадського району С. Т. Борейськ закликав «...організовано виступити проти сплати сільгосподатку», бо «...ми середняки не повинні платити за цих злодіїв, яких радянська влада звільнила від податків» [6, 77]. Політичні настрої селян, які вони висловлювали у розмовах з односельцями, інколи у публічних заявах на зборах села при розподілові подвійного податку, не обмежувалися лише економічними вимогами. Вони згадували про період УНР, про боротьбу С. Петлюри, інколи співали гімн «Ще не вмерла Україна і слава, і воля», закликали до збройного повстання [6, 82–83]. А головною причиною соціального невдоволення вважали: «великі податки», «радянська влада з кожним роком збільшує податки», «за царя цього не було і селяни такі податки не платили» [6, 76]. Селяни відчували на собі комбінований репресивний тиск, викликаний не лише податками, а також хлібозаготівлею у формі «план до двору». Відбувалася системна руйнація економічних основ селянського господарства.

«Надзвичайні заходи» проведення хлібозаготівлі, а насправді повернення принципу розверстки у вигляді хлібозаготівельного подвійного завдання, недорід, масовий голод весною 1929 р. в окремих районах УСРР, податковий тиск на селян, особливо заможних, стали причиною їхнього гніву та руху опору.

В українських селах, крім селянського обурення у вигляді зливи скарг на неправильне оподаткування, набули поширення замах на активістів сільрад, КНС, партійних осередків, комсомольців, уповноважених райкомів та фінінспекторів. Органи ДПУ УСРР та партійні структури кваліфікували збройні форми опору селян однозначним визначенням – терористичний акт. Якщо на початку 1920-х рр. вони частіше використовували термін «політичний бандитизм», то наприкінці – терор. 29 листопада 1928 р. інформаційний відділ ДПУ УСРР зафіксував 351 випадок «терору», а «хвиля терористичних проявів за першу половину 1928 р. досягла найвищого

рівня» [6, 92]. Формами терору вважалися: вбивства активістів, замаху, підпали адміністративних будівель, поранення, побиття, погрози та «політичне хуліганство». Причинами подібних форм опору, крім решти, були непосильні податки, натуральні і грошові повинності, які нараховувалися та стягувалися за так званим класовим принципом.

Термін і явище «терористичні прояви», які стосуються соціального бунту селян в українських селах тих років, ідеологічно умотивовані. Антигуманна економічна політика радянської влади спонукала селян стати на захист власного майна, господарства та права на життя, яких позбавляли більшовики шляхом застосування карально-репресивних заходів. За таких обставин визначення «терор», застосоване владою для оцінки масових і радикальних протестів селян, мало політичний, а не юридичний контекст. Застосування військових підрозділів ДПУ УСРР та міліції проти повстанців у 1928–1929 рр. мало ознаки війни проти народу, скарги, клопотання, прохання якого про скасування непосильних повинностей влада проігнорувала. Збройні сутички селян з окремими підрозділами Червоної армії, ДПУ УСРР та загонами міліції в Україні 1928–1929 рр. свідчили про суперечливий «робітничо-селянський союз», але виразно продемонстрували наявність диктатури партії. Невдоволення, яке виникло внаслідок «надзвичайних заходів» здійснення хлібозаготівлі, порушення засад нормованого та впровадження «індивідуально-експертного» оподаткування, проголошення суцільної колективізації сільського господарства, поступово переростало з пасивних до активних форм. Форми локальних селянських повстань, які прокотилися українськими селами у 1929 р., продовжили діяти протягом першої половини 1930 р. Доказом є Павлоградське повстання селян на Дніпропетровщині, жорстоко придушене владою [9].

Отже, проаналізувавши різні форми опору селян податковій політиці в Україні другої половини 1920-х рр., варто зазначити еволюцію їх соціально-політичних настроїв. Вони мали негативний контекст, демонструючи неприйняття репресивного механізму податкового тиску. Ставлення до єдиного сільсько-

господарського податку усіх без винятку селян було індивідуально та соціально зумовленим, але виявлялося по-різному. За умов нормативного оподаткування, тобто згідно норм і ставок по закону про податок, селяни скаржилися на окремі його недоліки, навіть висловлювали доповнення. Фіскально-адміністративна природа податку ніколи не викликала у селян емоційного піднесення та схвалення, а також і категоричного заперечення. Усі платники податку, крім звільнених від оподаткування, майже своєчасно сплачували його, навіть ціною обмеження хлібофуражного балансу власного господарства.

Системне впровадження класового принципу оподаткування (самообкладання, індивідуальний або експертний порядок визначення прибутковості та стягнення відповідної суми податку, штрафи, опис майна та його публічний продаж, свавілля місцевих органів влади) обурило селян і збурило українське село. Від масових скарг і клопотань селян, які надходили до податкових і радянських органів, вони почали вдаватися до форм і методів фізичного впливу, захищаючи власні родини та сільську громаду.

Податкові органи зафіксували 2,2 млн селянських скарг, клопотань, звернень протягом кількох місяців податкової кампанії 1928 р. Якщо врахувати кількість звільнених від податку селянських дворів (1,3 млн), то матимемо абсолютну статистичну більшість протестуючих українських господарів, адже в УСРР було тоді близько 5 млн селянських господарств. Невдоволення селян вирізнялося інтенсивністю надходження заяв і скарг, особливо від середняків та заможних груп села, але виявлені документи засвідчують негативне ставлення «маломісних» і найбідніших верств села податковою політикою радянської влади.

Соціальні пільги для родин червоноармійців, звільнення від оподаткування доходів незаможників, а насправді фінансово неспроможних господарств, не були благодійною акцією більшовицького режиму. Податковий тягар переклали на середняцько-заможні та куркульські двори, щоб здійснити ідеологічну кампанію «наступу на куркуля», пограбувати їх фінансово-економічні ресурси, нейтралізувавши решту селян. Принцип диктаторів

«поділяй і володарюй», притаманний для пізнього Риму, успішно втілювався більшовиками в українському селі. Майнова нерівність стала основою для штучної соціально-економічної диференціації, яку обрали для соціально-класового поділу селян. Індивідуальний порядок оподаткування шляхом експертного встановлення додаткового прибутку викликав адекватні форми опору селян, які від сімейно-індивідуальних масштабів набирали ознак групових виступів.

Список використаних джерел

1. Експертне лихварство // Радянське село. — 1928. — 30 серпня.
2. Зотов В. Помилки в переведенні сільсько-господарського податку цього року // Радянське село. — 1928. — 30 серпня.
3. Калинин М. И. О Едином сельско-хозяйственном налоге на 1928—29 г. / М. И. Калинин, М. И. Фрукин. — М., 1928.
4. Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко. — Харків : ХДАК; Видавець Савчук О. О., 2013. — 656 с.
5. Латишева О. В. Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УРСР 20–30-х років ХХ ст. (історичний аспект): монографія / О. В. Латишева. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. — 352 с.

6. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Збірник документів та матеріалів. — К. : Інститут історії України, 2013. — 528 с.
7. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємство селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект : монографія / В. В. Олянич. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — 304 с.
8. Остап Вишня. Податок підходященьський // Радянське село. — 1927. — 17 квітня.
9. Павлоградське повстання 1930 р. : Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. — К : Укр. письменник, 2009. — 397 с.
10. Подвинский А. П. Сельское хозяйство // Экономический бюллетень. — 1925. — № 9.
11. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу) / Ю. А. Святець. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. — 216 с.
12. ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 6. — Спр. 1525.
13. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1470.
14. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 4886.
15. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 1101.
16. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3774.
17. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3868.
18. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5295.
19. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5318.
20. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 87.
21. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 143.
22. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2716.
23. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2928.
24. Як подавати скарги про сільгосподаток // Радянське село. — 1928. — 16 серпня.

SVIATOSLAV DANYLENKO
Kyiv

RESISTANCE OF PEASANTS TO TAX PRESSURE IN THE UKRAINIAN SSR 1923–1929

Resistance of peasants to tax pressure, types of protest and dynamics of its development are highlighted. The number of complaints, applications that came from different social groups, the ratio of satisfied applications of tax payers is shown. The reasons for the radicalization of the socio-political sentiments of the peasants caused by the combined usage of a single agricultural tax, self-taxation, the introduction of the so-called individual taxation order of the middle class peasants are revealed.

Keywords: tax, peasant protest, forms of resistance, tax pressure, tax system, Soviet government, Ukrainian SSR, tax experts, prosperous peasants.

Святослав ДАНИЛЕНКО
г. Киев

СОПРОТИВЛЕНИЕ КРЕСТЬЯН НАЛОГОВОМУ ДАВЛЕНИЮ В УССР 1923–1929 гг.

Освещаются особенности сопротивления крестьян налоговому давлению, формам протеста и динамике их развития. Показано количество жалоб, заявлений, которые приходили от разных социальных групп, соотношение поданных и удовлетворенных заявлений плательщиков налога. Выявлено причины радикализации социально-политических настроений крестьян, вызванных комбинированным использованием единого сельскохозяйственного налога, самообложения, внедрением так называемого индивидуального порядка обложения зажиточных слоев крестьян.

Ключевые слова: налог, протест крестьян, формы сопротивления, налоговое давление, налоговая система, советская власть, УССР, эксперты, зажиточные крестьяне.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2017